

Roger Moorhouse

VELNIŠKA ŠĄJUNGA

MOLOTOVO–RIBBENTROPO PAKTAS
1939–1941

Alma littera

Grobio dalybos

Ribbentropas per savo antrąją vizitą Maskvoje 1939 m. rugsėjo pabaigoje buvo visokeriopai pagerbtas. Nors jis čia atvyko rimtai nusiteikęs, ketindamas susitarti ir pasirašyti Vokietijos su SSRS sienų ir draugystės sutartį, tačiau viską nustelbė džiugi nuotaika po to, kai sėkmingai buvo sugriauta Lenkija, ir su juo buvo elgiamasi pompastiškai ir iškilmingai, kaip tik galėjo elgtis sovietai: buvo parodytas *Gulbių ežero* spektaklis ir surengta iškilminga dvidešimt keturių patiekalų vakarienė.

Tačiau grįždamas į Molotovo biurą, į vakarinį derybų posėdį, Ribbentropas turėjo galimybę pamatyti ir kitą sovietinio „svetingumo“ pusę. Laukdamas prieškambarėje su savo palyda jis susidūrė su Estijos užsienio reikalų ministru Karlu Selteriu, išeinančiu iš susitikimo su Molotovu.¹ Abu jie, žinoma, atpažino vienas kitą: Selteris vos prieš keturis mėnesius buvo Berlyne ir su Ribbentropu pasirašė nepuolimo paktą. Dabar jų susitikimas Maskvoje buvo gerokai įtemptesnis. Istorija nutyli, ar juodu pasakė vienas kitam ką nors daugiau nei įprastas diplomatinės bendrybės, tačiau Selteris turėjo daugiau priežasčių atrodyti susirūpinęs.

Tai buvo jau antras Selterio vizitas į Maskvą per savaitę. Aukštas, patyręs diplomatas, laikytas vienu gambiausių Estijos vyriausybės veikėjų, prieš pasukdamas į politiką buvo įgijęs teisinį išsilavinimą ir dirbo įvairių darbų ministerijose ir atstovybėse, kol prieš metus buvo paskirtas užsienio reikalų ministru. Tai buvo jo rūsčiausias išbandymas. Rugsėjo 24 dieną jis dalyvavo susitikime su Molotovu ir tikėjosi pasirašyti naują prekybos sutartį, tačiau sovietų užsienio reikalų komisaras norėjo aptarti politinius įvykius.

SSRS ir Estijos santykius buvo ištikusi tam tikra krizė: estai nerimavo, ką jiems galėtų reikšti Vokietijos ir SSRS paktas, o sovietai rengėsi artėjančiam karui. Prie įtampos prisidėjo ir tai, kad prieš savaitę lenkų povandeninis laivas *Orzeł* pasitraukė iš Talino uosto, o Maskva išreiškė pasipiktinimą tvirtindama, jog estų pareigūnai turėjo labiau pasistengti, kad sulaikytų šį laivą. Atsakant į šią tariamą provokaciją Raudonosios armijos daliniai imti telkti rytiniame Estijos pasienyje, o sovietiniai lėktuvai skraidė Estijos oro erdvėje, turbūt vykdydami žvalgybines užduotis.

Kai Molotovas susitiko su Selteriu deryboms tą vakarą Kremliuje, nuotaika buvo gana įtempta. Molotovas ėmė reikšti susirūpinimą, kad neseniai vykusį *Orzelio* krizę kelianti pavojų SSRS saugumui, jis teigė, jog Estijos vyriausybė nenorinti arba nesugebanti „palaikyti tvarkos savo šalyje“, ir pareikalavo garantuoti, kad viskas yra priešingai, kartu pasiūlydamas sudaryti abipusės pagalbos paktą. Selteris neišsigando ir atsakė, kad Estija neprarado gebėjimo tvarkytis savo šalyje ir kad pasiūlytas paktas nėra būtinas, Estijos žmonėms jis nepriimtinas, be to, kenktų šios šalies suverenumui. Tačiau Molotovas buvo atkaklus ir užtikrino Selterį, kad paktas su Sovietų Sąjunga nežada jokio pavojaus. „Mes nesiruošiamo Estijoje įvesti komunistinės santvarkos, – pasakė jis ir pridūrė: – Estija išlaikys savo nepriklausomybę, vyriausybę, parlamentą, užsienio ir vidaus politiką, kariuomenę ir ekonominę santvarką. Mes nesiruošiamo viso to liesti.“² Selteris ir toliau prieštaravo, tad Molotovas ėjo tiesiai prie reikalo: „Sovietų Sąjunga dabar yra reikšminga jėga, į kurios interesus reikia atsižvelgti <...>. Jei nenorite su mumis sudaryti abipusės pagalbos pakto, mes turėsime užsitikrinti savo saugumą kitais būdais, galbūt radikalesniais ir sudėtingesniais. Prašau jūsų: neverskite mūsų naudoti jėgos prieš Estiją.“³

Selteriui susidarė įspūdis, kad jis lyg pelė, papuolusi piktdžiugiškai nusiteikusiai katei į nagus, ir jis nė kiek neklydo. Užsienio reikalų ministras paprašė, kad jam būtų leista išvykti ir aptarti sovietų „pasiūlymą“ su savo vyriausybe, tačiau jam buvo atsakyta, jog „negalima delsti“, ir užtikrintas tiesioginis telefono ryšys su Talinu. Selteris pareiškė protestą, kad tokie subtilūs klausimai negali būti aptarinėjami taip, ir paprašė rytojaus dieną leisti grįžti į Estijos sostinę. Jam išeinant Molotovas pasakė:

„Patariu jums nusileisti Sovietų Sąjungos prašymams, kad išvengtumėte ko nors blogesnio.“⁴

Praėjus valandai po išvykimo iš Kremliaus Selteris vėl sulaukė skambučio iš Molotovo kabineto: pareikalauta dar kartą susitikti tos pačios dienos vidurnaktį. Šį kartą užsienio reikalų ministrą supažindino su vienašališkai sovietų sudarytu „abipusės pagalbos pakto“ projektu ir privertė įsitraukti į diskusijas dėl vietovių (tarp jų ir dėl Talino), kurios laikytos „Sovietų Sąjungos interesų sritimi“ kaip potencialios karinės bazės. Molotovas darsyk prigašdino, kad spręsti šį klausimą reikia skubiai ir kad bet koks delsimas nepateisinamas, ir čia pat pridūrė, esą sutartį „jau dabar galima pasirašyti“.

Kitą dieną grįžęs į Taliną Selteris aptarė sovietų pasiūlymą su kolegomis iš vyriausybės. Bandyta klausinėti ir vokiečių diplomatinėje aplinkoje, tačiau jų atsakymas, kad Estija turi apsispręsti pati, privertė nustėrti. Omenyje turėdama nepuolimo paklą, dėl kurio su Vokietija buvo sutarta 1939 m. birželį, Estijos vyriausybė manė, kad teisėta tikėtis kokios nors pagalbos iš vokiečių susidūrus su SSRS bauginimais. Vokiečių neveiklumas tarsi patvirtino tai, ko kai kurie iš ministrų jau anksčiau baiminosi, – kad Maskvai ir Berlynui sudarius paklą pasikeitė pasaulinė pusiausvyra ir kad Estija lieka be apsaugos. Nepaisant drąsios retorikos, tuo metu buvo racionalu laikytis blaivaus realizmo, tad Selteris vėl buvo išsiųstas į Maskvą nurodžius kiek galima geresnėmis sąlygomis sutarti su Sovietų Sąjunga. Niekas negalvojo apie alternatyvą: pasak prezidento Konstantino Pätso, „jei atmestume sovietų pasiūlymą, vadinasi, sąmoningai pasiųstume visą estų tautą mirti“⁵.

Tačiau rugsėjo 27 dieną į Maskvą grįžęs Selteris, lydimas, gal ir be didelio reikalo, dviejų estų, tarptautinės teisės ekspertų, suvokė, kad žaidimo taisyklės vienašališkai pakeistos. Prieš tris dienas Molotovas buvo pasitelkęs *Orzeľio* bylą, kad susilpnintų estų pozicijas, o dabar pasinaudojo tariamu vakarykščiu sovietų prekinio laivo *Metallist* paskandinimu Baltijos jūroje, kad dar padidintų spaudimą Selteriui. Keldamas nepagrįstas prielaidas, kad *Metallistą* nuskandino laivas *Orzeľ*, Molotovas tvirtino, jog ankstesni pasiūlymai nebegalioja: siekiant užtikrinti SSRS saugumą reikėjo papildomų Estijos nuolaidų.

Selteriui užprotestavus, kad jo šalis nekalta dėl incidento, Molotovas pakvietė prie diskusijos prisidėti patį Staliną. Sovietų vadas atskleidė savo globėjišką pusę ir įėjęs į salę netrukus juokavo kartu su estais, tačiau greitai privertė pereiti prie reikalo esmės. Išgirdęs apie pagrindinę problemą prabilo grasinamu tonu: „Dėl ko čia ginčytis? Mūsų pasiūlymas laukia savo eilės ir tai reikia suprasti.“⁶ Derybos truko dar porą valandų: sovietai reikalavo, kad Estijoje būtų dislokuotos 35 000 karių Raudonosios armijos pajėgos siekiant „palaikyti tvarką“, be to, pareikalauta, kad pačiame Taline būtų įrengta karinė bazė. O estai beviltiškai mėgino gintis klimpdami į diplomatines vingrybes, kurių jų oponentai jau seniai nepaisė. Įbauginta, iškeikta ir užguita estų delegacija vėl grįžo derėtis kitą dieną, suvokusi, kad neturi kito pasirinkimo – tik nusileisti. Užkulisiuose lūkuriuojant Ribbentropui, estai buvo supažindinti su papildomais reikalavimais ir pagrasinta, kad užtikrinant SSRS saugumą įmanoma išnaudoti ir „kitas galimybes“. Sutartis dėl abipusės pagalbos pakto buvo galutinai pasirašyta rugsėjo 28 dienos vidurnaktį, o po savaitės ją ratifikavo Estijos prezidentas. Teoriškai sutartis įpareigojo abi puses gerbti viena kitos nepriklausomybę, tačiau įkuriant karines sovietų bazines Estijos žemėje buvo šturkščiai pamintas šalies suverenumas. Estija faktiškai priklausė nuo Stalino malonės.

Estai klydo, jei manė, kad jiems vieniems tenka vesti kankinamas derybas su SSRS. Jiems tiesiog teko būti pirmiesiems. Kai buvo sudaryta sutartis su Estija, Maskvos dėmesys nukrypo į kitas šalis, kurios buvo jai pažadėtos Ribbentropui pasirašius nacių ir sovietų pakto slaptąjį protokolą ir vėlesnį susitarimą. Stalinas aiškiai pademonstravo savo poziciją tiek Berlynui, tiek visam likusiam pasauliui, kad Baltijos šalys nuo šiol jo „saugomos“.

Praėjus savaitei nuo sutarties su Estija panašus paktas buvo primestas ir Latvijai reikalaujant perleisti bazines prie Baltijos jūros – Liepojoje, Pitrage ir Ventspilyje, taip pat leisti dislokuoti Raudonosios armijos įgulas, kurias sudarė 30 000 karių. Ir vėl galėjo atrodyti, kad susitarimas nesikėsino į Latvijos suverenitetą, o vyriausybė, įsikūrusi Rygoje, kuriam laikui lieka nejudinama. Tačiau, kaip ir kaimynai estai, latviai neturė-

jo daug iliuzijų dėl savo likimo ir žinojo, kad neverta tikėtis pagalbos iš Vokietijos. Molotovas vėliau gyrėsi, kad „laikėsi itin griežtos linijos“ derybose su latviais jų užsienio reikalų ministrui Vilhelmui Munteriu pareiškęs, jog jis „negrįš namo“, kol nepasirašys sutarties.⁷ Stalinas buvo dar stačiokiškesnis „nuoširdžiai“ paaiškindamas suglumusiam ministrui, kad „interesų sferų dalybos jau įvykusios. Mes galėtume okupuoti jus, su vokiečiais tai jau suderinta“⁸.

Lietuvoje sovietų puolimas buvo sutiktas šiek tiek palankiau, bet tik todėl, kad reakciją į 1939 m. spalio abipusės pagalbos paktą sušvelnino Maskvos nutarimas perduoti Lietuvai ginčytiną Vilniaus miestą. Vis dėlto šio pasiūlymo sąlygos buvo iš esmės tokios pačios, kokios buvo pateiktos Estijai ir Latvijai: abipusė pagalba užpuolimo atveju ir didelės Raudonosios armijos įgulos dislokavimas. Be to, ir sovietų metodai atrodė nepakitę: kaip pažymėjo vienas iš Lietuvos delegacijos narių, derybos su Molotovu priminė „žirnių mėtymą į sieną“⁹. Tiesioginė ir netiesioginė prievartos grėsmė kartu su pakitusia strategine karo tikrove lėmė tai, kad Lietuva, Latvija ir Estija tapo bevalės Maskvos planų aukos. Negalėdamos veiksmingai pasipriešinti jos buvo priverstos taikytis prie SSRS reikalavimų ir staiga atsidūrė sovietų šešėlyje. 1939 m. spalio viduryje, praėjus vos šešioms savaitėms nuo pakto pasirašymo, Stalinas perėmė į savo rankas didžiosios dalies teritorijos, dėl kurios buvo susitaręs su Hitleriu, kontrolę, išplėtė savo valdas prie Baltijos jūros ir užsitikrino maždaug 70 000 karių kontingentą trijose Baltijos šalyse – tai buvo grėsmingesnė jėga negu trijų valstybių kariuomenės kartu sudėjus.¹⁰

Kol Baltijos šalių politikai galynėjosi su sovietais, vokiečiai tiesiog gūžčiojo pečiais. Nuo pat pirmųjų SSRS invazijos Lenkijoje dienų Baltijos šalių vyriausybės siuntė telegramas į Berlyną prašydamos paaiškinti Vokietijos poziciją, bent jau atsižvelgiant į nepuolimo paktus, kuriuos ji su Latvija ir Estija buvo pasirašiusi vos prieš keturis mėnesius. Berlynas gerai žinojo, kas laukia Baltijos šalių. Iš tikro Stalinas apie savo ketinimus Hitlerį informavo rugsėjo pabaigoje, ir tuo metu buvo pristabdytas „gynybos sutarties“ su Lietuvos vyriausybe rengimas paliekant šią šalį sovietų „įtakos sferai“¹¹. Taline gimęs nacistų ideologas Alfredas Rosenbergas puikiai suvokė, kokios pasekmės laukė Baltijos kraštų, tad

savo dienoraštyje pripažino: „Jei rusai dabar žengs į Baltijos šalis, tai mes strateginiu požiūriu prarasime Baltijos jūrą. Maskva bus galingesnė nei bet kada anksčiau.“¹² Tačiau atsakydamas į vis dažniau skambančius prašymus pasiaiškinti ar net suteikti paramą Ribbentropas atrodė nepalenkiamas: galų gale jis išsiuntė aplinkraštį visoms trimis regiono pasiuntinybėms paaiškindamas, kaip sutarta su Maskva dėl naujų pasienio pertvarkymų, ir trumpai pažymėdamas, kad „Lietuva, Latvija, Estija ir Suomija nepriklauso Vokietijos interesų sferai“. Jis pridūrė, kad jo atstovai šiose šalyse turėtų „susilaikyti nuo bet kokių paaiškinimų šia tema“¹³. Baltijos šalys buvo paliktos likimo valiai.

Lyg siekdamas dar paaštrinti nerimo ir izoliacijos atmosferą, kuri plito regione, Hitleris tų metų rudenį pakvietė visus etninius vokiečius *Heim ins Reich* (grįžti namo į reichą), taip suteikdamas Stalinui dar aki-vaizdesnį ženklą, kad jam paliekamas visas šis regionas. Ribbentropui rugsėjo pabaigoje viešint Maskvoje, diskutuojant buvo paminėta galima šių regionų etninių vokiečių „repatriacija“, tariamai atsakant į Stalino ketinimus išplėsti savo įtaką Baltijos valstybėse. Pagal slaptą su SSRS sudarytas sutartis, vokiečiai kreipėsi į vis dar nepriklausomybę išlaikančius estus ir latvius, kad šie sutiktų su kompensacijų procedūromis. Įkalbinėdami pačius *Volksdeutsche* (etninius vokiečius) jie pirmiausia pažymėjo būsimus prisijungimo prie vokiečių „nacionalinės bendruomenės“ privalumus, tačiau vėliau pasiuntė ir netiesioginį perspėjimą, kad artinasi sunkūs laikai.¹⁴

Kai kuriuos Baltijos šalių vokiečius teko ilgai įkalbinėti, nes vienas kitas turėjo palikti žemes, kuriose gyveno ištisos jų kartos. Daugelis ne tik patyrė asmeninių nuoskaudų, bet ir jautė, kad išduodama jų istorija, kultūra, netgi civilizacija. Vienas iš pasitraukusiųjų po karo prisiminė: „Labai sunkiai susitaikiau su tuo, kad sena kultūra besididžiuojanti Europos šalis, kurioje vokiečiai šimtmečiais buvo valdantysis sluoksnius ir kuri daugeliu atžvilgių turėjo vokiškų bruožų, buvo apleista apsiribojus keliais žodžiais ir rašiklio brūkštelėjimu.“¹⁵ Išsigando net kai kurie ištikimiausi nacionalsocialistai. Vienas jų dienoraštyje pažymėjo patyręs „siaubingą šoką“, kai atėjo žinia apie persikraustymą. „Viskas, dėl ko mes gyvenome, – rašė jis, – viskas, ką mūsų etninė grupė sukūrė per 700 metų <...>, turėjo išnykti lyg tirpstantis senis besmegenis.“¹⁶

Vis dėlto gana daug Baltijos vokiečių, nors ir buvo didžiulių neramumų persikraustant į šalį, apie kurią jie turėjo labai menką supratimą, atsiliepė į Hitlerio kvietimą. Jau 1939 m. spalio viduryje pirmasis laivas su etniniais vokiečiais paliko Rygą ir išplaukė į Vokietiją. Per du mėnesius dar 86 laivai išplaukė iš regiono uostų, nuplukdydami daugiau nei 60 000 žmonių „namo“ į Vokietijos reichą ar bent jau į aneksuotąjį Vartegau regioną. Juos keliauti faktiškai vertė stiprėjantis nerimas dėl Baltijos šalių ateities, ir ši operacija atkreipė net kai kurių žydų dėmesį.¹⁷ Visiems kitiems Baltijos kraštų gyventojams etninių vokiečių pasitraukimas tapo grėsmingu ženklu – jis skelbė, kad ateitis neaiški. Vienas Estijos vokietis prisiminė:

„Jie [estai] jautė grėsmę iš rytų <...>, jie suprato, kaip sunku mums palikti Estiją. Ir kai Taline mes sulipome į laivą, kad išvyktume iš tėvynės, o pasibaigus Estijos nacionaliniam himnui užgrojo *Deutschland über alles*, daugelis pratrūko verkti.“¹⁸

Tos žiemos įvykiai Suomijoje dar pakurstė išsikraustymo nuotaikas. Kaip ir gretimų šalių atstovai, suomiai 1939 m. spalį buvo pakviesti į Maskvą aptarti „politinių klausimų“. Kaip ir kaimynai, jie sutiko dalyvauti diskusijoje atsiųsdami patyrusį diplomata Juhō’ą Paasikivi, kad susipažintų su sovietų pasiūlymais, tarp kurių buvo sienos išplėtimas šiaurės kryptimi prie Karelijos sąsmaukos netoli Leningrado ir galimybė trisdešimčiai metų išnuomoti Hanko uostą įplaukoje į Suomijos įlanką. Atrodo, sovietai buvo įsitikinę, kad suomiai bus tokie pat įbauginti ir bevaliai kaip ir Baltijos šalių vyriausybės. Savo atsiminimuose Chruščiovas pažymėjo: „Mums tereikėjo šiek tiek pakelti balsą, ir suomiai būtų nusileidę.“¹⁹ Žinoma, Berlynas nebūtų kišęsis. Kaip ir Baltijos šalių atveju, Ribbentropas susilaikė nuo bet kokių komentarų, tik tiesiog pareiškė veidmainišką norą, kad „Suomija nesutarimus su Rusija išspręstų taikiai“, ir su siaubu reagavo į numatomą buvusio Suomijos prezidento atvykimą į Berlyną derybų. Vokietijos ambasadorius Suomijoje buvo asmeniškai pamokytas, kad „vengtų bet kokių pažadų <...>, kurie galėtų sudrumsti Vokietijos ir SSRS santykius“²⁰.